

Μαρία Χαΐδοπούλου-Βρυχέα*

Χρονοχώροι της καθημερινότητας στην εποχή του κορονοϊού: Διδάγματα μετά την καραντίνα

*[Σημείωση: στο κείμενο χρησιμοποιείται κατ' εξοχήν το θηλυκό γένος, και ως
ελάχιστος φόρος τιμής στις άορατες φροντίστριες.]*

Στο ξέσπασμα της επιδημίας στην Κίνα ο ιός φαινόταν σαν μια πολύ μακρινή απειλή και τα μέτρα που επιβλήθηκαν έμοιαζαν εξωπραγματικά για τα δυτικά δεδομένα. Λίγο αργότερα, όσο κι αν φάνταζε δυστοπικό, όσο κι αν δε θέλαμε να το πιστέψουμε, η (ασθένεια) covid-19 ενέσκηψε και στη Δύση, δημιουργώντας μια νέα πραγματικότητα και φέρνοντας ριζικές αλλαγές στην καθημερινότητα. Στη διάρκεια των διαφόρων μορφών καραντίνας ανά τον κόσμο, έκπληκτες ξαναθυμηθήκαμε τη συγκλονιστική ικανότητα της ανθρώπινης προσαρμοστικότητας: η ιστορία βρίθει από ιδιαίτερα σκληρά παραδείγματα, ειδικά σε περιόδους πολέμων και συγκρούσεων

---

* Δρ. Πολιτισμικής Γεωγραφίας, ερευνήτρια ΙΝΠ

καθώς και σε τόπους εξορίας, βασανιστηρίων, στρατοπέδων συγκέντρωσης. Επιπλέον, οι ειδικές συνθήκες που δημιούργησε η καραντίνα μας θύμισαν τη σημασία της ίδιας της καθημερινότητας, σε ατομικό αλλά και σε συλλογικό επίπεδο, ως χρονοχώρο συγκρότησης του πολιτικού. Η άρση των περιοριστικών μέτρων σήμανε μια νέα περίοδο στην οποία ενώ σταδιακά συνειδητοποιούσαμε τι (μας) έχει συμβεί, βρισκόμασταν αντιμέτωπες με την πλήρη αβεβαιότητα για το μέλλον, σαν να ξυπνήσαμε από ένα κακό όνειρο, για να καταλάβουμε τελικά ότι δεν κοιμηθήκαμε ποτέ.

Αυτή τη στιγμή διενεργούνται ποικίλες έρευνες, ποσοτικές και ποιοτικές, για την καθημερινότητα της πανδημίας, ενώ τα πρώτα αποτελέσματα που έχουν δημοσιευτεί δεν είναι καθόλου ενθαρρυντικά ως προς την οικονομική αντοχή των νοικοκυριών, την ανεργία, τις εργασιακές συνθήκες, την ποιότητα ζωής και την ψυχική υγεία, με τις γυναίκες και τους νέους να αποτελούν τις πληθυσμιακές ομάδες που έχουν πληγεί περισσότερο¹. Παράλληλα, τα μέχρι στιγμής επιστημονικά δεδομένα δείχνουν μάλλον σε μια μακρά περίοδο συμβίωσης με την covid-19. Το παρόν κείμενο θέτει ως γενικό πλαίσιο τη διαπίστωση ότι η πανδημία σήμανε για τις κατοίκους της Ελλάδας μια εκ νέου συνθήκη κρίσης/έκτακτης ανάγκης ή αλλιώς πύκνωσης του χρονοχώρου του πολιτικού. Στη συνέχεια επιχειρείται η ανάδειξη όψεων της καθημερινότητας που βιώσαμε και εξακολουθούμε να βιώνουμε την τελευταία περίοδο. Εξετάζονται συγκεκριμένοι χρονοχώροι που διαμορφώθηκαν στη διάρκεια της καραντίνας, του «μένουμε σπίτι», καθώς αυτό το διάστημα λειτούργησε σαν μεγεθυντικός φακός κάνοντας πιο ορατά πολλά από τα επίδικα της καθημερινότητας. Η έννοια των χρονοχώρων της καθημερινότητας επαναλαμβάνεται στο κείμενο για να υπενθυμίζει ότι, σε αντίθεση με την κυρίαρχη αναπαράσταση που αφαιρετικοποιεί και συμπιέζει χρόνους και χώρους, κάθε διαδικασία, κάθε πρακτική, κάθε ασχολία,

«καταλαμβάνει»/οικοδομεί έναν χώρο και χρόνο, έχει υλικότητα και σωματικότητα². Καθώς πολλές από τις πρακτικές που αναπτύχθηκαν ήρθαν για να μείνουν, είναι καίριο να διδαχτούμε από τη μέχρι τώρα εμπειρία και να εξετάσουμε τις παρακαταθήκες που μας προσφέρει για το μέλλον. Παρά την κούραση που όλες αισθανόμαστε και το ζόφο που διακρίνεται μπροστά μας, οφείλουμε να προσπαθήσουμε να μαζέψουμε τα κομμάτια μας και να διερευνήσουμε τις ρωγμές στην καθημερινότητα ώστε να αντεπεξέλθουμε συλλογικά στις περιστάσεις.

I. Η εκ νέου πύκνωση του χρονοχώρου του πολιτικού: τόσο ξαφνικά, πάλι εδώ

Τους τελευταίους μήνες βιώνουμε, λοιπόν, μια εκ νέου συνθήκη κρίσης/έκτακτης ανάγκης στην Ελλάδα. Για άλλη μια φορά ζούμε μια πύκνωση του χρονοχώρου του πολιτικού, μεταξύ άλλων, με έντονες διεργασίες στην επίσημη πολιτική σκηνή, αυξημένη ενασχόληση των πολιτισμών με την ειδησιογραφία και την τοπική και παγκόσμια επικαιρότητα, γενικευμένη αβεβαιότητα και αγωνία για το τι θα συμβεί στο παρόν και στο μέλλον· για άλλη μια φορά είναι όλα στον αέρα. Οι μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στην αγορά εργασίας, στην οικονομία, στην κοινωνία μένει να φανούν αλλά το παρόν και το βραχυπρόθεσμο μέλλον δεν επιδέχονται ιδιαίτερα αισιόδοξα σενάρια. Μοιάζει να ζούμε ένα επικαιροποιημένο (με μπόλικη καταστολή και ακραίο συντηρητισμό) *déjà vu*, διανθισμένο με εσάνς δυστοπικής φουτουριστικής ταινίας. Παράλληλα, βέβαια, στη διάρκεια της καραντίνας παρατηρήθηκε μια εκ νέου άνθιση κινήσεων και δράσεων αλληλεγγύης, ψηφιακών και μη, σε μια προσπάθεια επίλυσης προβλημάτων από τα κάτω και ουσιαστικής αμφισβήτησης του αφηρημένου πλαισίου της «ατομικής ευθύνης», ενώ με την άρση

των περιοριστικών μέτρων πραγματοποιήθηκαν δυναμικές κινητοποιήσεις για ποικίλα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα.

Στη διάρκεια της προηγούμενης πύκνωσης του χρονοχώρου του πολιτικού στην Ελλάδα (με εντονότερες τις περιόδους του 2011-14 και του 2015) φάνηκε ξεκάθαρα ένα από τα βασικά αδιέξοδα της νεοφιλελεύθερης συνθήκης: η άνιση σύγκρουση μεταξύ του χρονοχώρου των αγορών και του χρονοχώρου του πολιτικού. Σε αυτή την ανέμη μάχη ήρθε να προστεθεί μια τρίτη «μεταβλητή», ο πιεστικός χρονοχώρος της πανδημίας, στη σύζευξή του με τον χρονοχώρο του πολιτικού, των αγορών, της επιστήμης, της κοινωνίας. Ο χρονοχώρος της πανδημίας ανέδειξε την ευαλωτότητα όλων μας, των ίδιων μας των σωμάτων, όμως, ταυτόχρονα, όπως έχει επισημάνει με έμφαση η Αθηνά Αθανασίου, ενέτεινε τις διακρίσεις και έκανε πιο ορατές τις άνισα κατανομημένες συνθήκες επισφάλειας³. Ειδικά την περίοδο της καραντίνας φάνηκε, με διαφορετικούς ίσως τρόπους αλλά για άλλη μια φορά, η σημασία των πρωταρχικών αναγκών της τροφής, της στέγης, του ασφαλούς περιβάλλοντος, της υγείας, της εκπαίδευσης, της τρυφερότητας, της φροντίδας.

Σε σύγκριση με την προηγούμενη πύκνωση του χρονοχώρου του πολιτικού, διακρίνονται τρία πεδία όπου εμφανίζονται σημαντικές διαφορές: ως προς τον χώρο, δηλαδή την παγκόσμια διάσταση της πανδημίας, ως προς τον χρόνο/ρυθμό, καθώς σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα συντελέστηκαν ιδιαίτερα έντονες αλλαγές, και ως προς τους χρονοχώρους συνάντησης, δηλαδή τις δυνατότητες συνάντησης με άλλες και άλλους, ειδικά την περίοδο της καραντίνας. Αυτές οι συνθήκες επέτειναν το βίωμα της αβεβαιότητας και της πύκνωσης στην καθημερινότητα. Πιο συγκεκριμένα:

Πρώτον, η παγκόσμια διάσταση της πανδημίας. Ενώ όλες σχεδόν συμφωνούν ότι η εμφάνιση και η διάδοση του ιού ήταν αποτέλεσμα της καταστροφής του περιβάλλοντος και της παγκοσμιοποίησης, υπερτερούν οι εθνικές λύσεις. Ελλείψει

σοβαρού συντονισμού λόγω γεωπολιτικών και οικονομικών συγκρούσεων, οι πιο αδύναμες (γεωπολιτικά και οικονομικά) χώρες φαίνεται ότι θα υποφέρουν, πάλι, περισσότερο. Παράλληλα, πολλές κυβερνήσεις, συχνά σε αργαστή συνεργασία με τεχνολογικούς κολοσσούς, έχουν εκμεταλλευτεί τον χρονοχώρο της πανδημίας για να πειθαρχήσουν τις κατοίκους της επικράτειάς τους, πολίτισσες ή μη, για να επιβάλλουν μέτρα επιτήρησης και συλλογής δεδομένων και να πραγματοποιήσουν έναν βίαιο νεοφιλελεύθερο ψηφιακό μετασχηματισμό σε πολλούς τομείς. Από την άλλη, βέβαια, παρατηρούνται και πιο ελπιδοφόρες παγκόσμιες τάσεις, όπως η αναβάθμιση της σημασίας των δημόσιων δομών υγείας, η αναγνώριση και ορατότητα υποτιμημένων μορφών φροντίδας, η ανανέωση και άνθιση πρακτικών αλληλεγγύης καθώς και το άνοιγμα ερευνών και δεδομένων για την covid-19, η ανταλλαγή τεχνογνωσίας σε παγκόσμιο επίπεδο σε ποικίλους τομείς και γενικότερα η αύξηση πρακτικών μοιράσματος της γνώσης και του πολιτισμού.

Δεύτερον, οι αλλαγές συντελέστηκαν σε ιδιαίτερα σύντομο χρονικό διάστημα. Οι μεταβολές σε κοινωνικο-οικονομικούς δείκτες, με όλους τους περιορισμούς που αντιπροσωπεύουν, είναι ενδεικτικές της επιτάχυνσης του ρυθμού των αλλαγών σε σχέση με την προηγούμενη κρίση. Παράλληλα, ο πιεστικός χρονοχώρος της πανδημίας οδήγησε σε περιορισμούς δικαιωμάτων και ελευθεριών, ενώ ταυτόχρονα συμπίεσε ή/και εξαφάνισε τους χρόνους διαβούλευσης και ευρύτερων δημοκρατικών διαδικασιών οι οποίες απαιτούν πιο αργούς ρυθμούς. Επιπλέον, η επιτάχυνση των αλλαγών περιόρισε τους αναγκαίους χρονοχώρους ατομικού και συλλογικού αναστοχασμού για όσα συμβαίνουν. Σε επίπεδο καθημερινότητας, ειδικά στη διάρκεια της καραντίνας, οι μεταβολές ήταν συγκλονιστικές. Είναι ενδιαφέρον ότι, σε μια πρώτη ανάγνωση, σε αυτό το διάστημα, το βίωμα της πύκνωσης στην καθημερινότητα ερχόταν σε αντίθεση με την αίσθηση του παγώματος του χρόνου ή

την αύξηση της ποσότητας του ελεύθερου χρόνου, ιδίως για εργαζόμενες σε αναστολή. Ωστόσο, η ενσώματη καθημερινότητα είναι ιδιαίτερα σύνθετη και πολυεπίπεδη και δε βιώνεται βάσει μιας μονοδιάστατης αντίληψης του χρόνου. Το βίωμα της πύκνωσης του χρονοχώρου του πολιτικού λόγω κορονοϊού λειτουργεί ως δυναμικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο αρθρώνονται ατομικές και συλλογικές διαδρομές.

Τρίτον, μια ιδιαίτερα σημαντική διαφορά είναι ότι, ειδικά την περίοδο του «μένουμε σπίτι», οι πρακτικές «κοινωνικής απομάκρυνσης» (social distancing) περιόρισαν ή και απέκλεισαν την δια ζώσης επικοινωνία, διάδραση και πολιτική δράση, θεσμική και κινηματική, ενώ η διαρκής επανάληψη του μότο περί ατομικής ευθύνης στην ουσία υποβάθμιζε τη συλλογική. Στη διάρκεια της προηγούμενης κρίσης οι αντιπαραθέσεις είχαν εκδηλωθεί δυναμικά στον δημόσιο χώρο με συγκεντρώσεις και πορείες, ενώ η ανάγκη συζήτησης, είχε, μεταξύ άλλων, εκφραστεί και με τη διατήρηση της συνήθειας του καφέ –γεγονός που είχαν επισημάνει πολλάκις λοιδορώντας μας οι φίλοι μας οι βορειοευρωπαίοι. Με άλλα λόγια, αυτή η ανάγκη συνάντησης-συζήτησης δημιούργησε χρονοχώρους επικοινωνίας, ανταλλαγής απόψεων, διαπραγμάτευσης, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Επί καραντίνας αναγκαστικά αυτοί οι χρονοχώροι περιορίστηκαν και άλλαξαν χαρακτηριστικά καθώς σε μεγάλο βαθμό «μεταφέρθηκαν» στο διαδίκτυο. Λόγω της απαγόρευσης δημόσιων εκδηλώσεων οι αντιπαραθέσεις εκφράστηκαν με ανακοινώσεις, συλλογή υπογραφών, συγκρούσεις στα κοινωνικά δίκτυα και μαζικές διαδικτυακές διαμαρτυρίες. Βέβαια, μάλλον δε θα ξεπεράσουμε ποτέ το γεγονός ότι δεν μπορέσαμε να πάμε στην κηδεία του Γλέζου (και άλλων). Με την άρση των περιορισμών κυκλοφορίας η ανάγκη συνάντησης-συζήτησης οδήγησε σε «παραβατικές» συμπεριφορές νέων που συναθροίζονταν σε πλατείες. Και μπορεί οι

κινητοποιήσεις και πορείες να έχουν επανέλθει, αλλά το μέλλον παραμένει αβέβαιο σε σχέση με τις δια ζώσης συναντήσεις ενώ, όπως θα αναφερθεί και παρακάτω, η διαδικτυακή επικοινωνία αποτελεί μια αυξανόμενη πρακτική που ήρθε για να μείνει.

Το γεγονός ότι όσες κατοικούμε τα τελευταία δέκα χρόνια σε αυτήν την χώρα πρόσφατα έχουμε βιώσει αντίστοιχες πυκνώσεις του χρονοχώρου του πολιτικού παίζει σημαντικό ρόλο. Από τη μία, η εμπειρία σίγουρα είναι πλούσια και μεταξύ άλλων, εμπεριέχει και μια αχνή ορατότητα/αναγνώριση μορφών ευαλωτότητας και επισφάλειας καθώς και μια σοβαρή εκπαίδευση σε ασκήσεις ψυχραιμίας. Η αποφυγή του πανικού στα κάπιταλ κοντρόλς ήταν αντίστοιχη με την ψυχραιμία των αντιδράσεων στην ανακοίνωση των περιοριστικών μέτρων –ειδικά αν συγκρίνουμε με χώρες στις οποίες παρατηρήθηκαν τραγικές σκηνές στα σούπερ-μάρκετ. Ο Μ. Μαζάουερ, εκθειάζοντας, όπως και άλλοι, τη βέλτιστη προσαρμογή των πολιτών στα μέτρα, την ονόμασε «υπομονή» και τη συσχέτισε με την επίγνωση της καταπονημένης κατάστασης στο δημόσιο σύστημα υγείας λόγω δεκάχρονης οικονομικής κρίσης⁴. Θεωρώ ότι αυτή η οπτική δεν αντιλαμβάνεται το εύρος και τη σημασία της εμπειρίας της κρίσης, ως υλική συνθήκη και ως βίωμα, καθώς και τις αργές, ενσώματες πρακτικές αλληλεγγύης και φροντίδας. Σήμερα υπάρχει μια εμπεδωμένη γνώση ως προς τις προτεραιότητες της επιβίωσης και φροντίδας που τίθενται, ίσως ακόμα και για την ανάγκη χρόνου για την κατανόηση της κατάστασης κρίσης ή για τις διαδικασίες και τους χρόνους που απαιτεί η συγκρότηση του συλλογικού. Για παράδειγμα, σήμερα οι πρακτικές δημιουργίας και λειτουργίας δικτύων αλληλεγγύης φέρουν την πολύτιμη γνώση, τους πειραματισμούς και τις δικτυώσεις δύο προηγούμενων κύκλων έντονης δραστηριοποίησης (αρχικά για ντόπιες και στη συνέχεια για πρόσφυγες).

Από την άλλη, προφανώς τα σχεδόν δέκα χρόνια κρίσης έχουν κουράσει, έχουν εξαντλήσει τις αντοχές, ενσώματες και υλικές. Η Ελλάδα επί κορονοϊού εμφανίζεται στις τελευταίες θέσεις μεταξύ των μελών της ΕΕ σε όλους τους δείκτες συνθηκών διαβίωσης και εργασίας που εξετάζει το Eurofound⁵. Πόσο ακόμα αντέχουμε, ειδικά με μια κυβέρνηση που ακολουθεί ένα πρόγραμμα ακραίου νεοφιλελευθερισμού; Πόσο θα ανέβει η ανεργία; Ποια σενάρια είναι εφικτά και βιώσιμα και για ποιες; Πόσο θα επιδεινωθούν οι συνθήκες, ειδικά για τις αόρατες, και πόσο θα ενταθούν οι αποκλεισμοί; Ενώ η αναμενόμενη «ανάκαμψη» όλο κοντοζυγώνει κι όλο απομακρύνεται, πόσο αισιόδοξες μπορούν να είναι όσες επιβιώνουν οριακά ή όσες βλέπουν τα «πιο παραγωγικά τους χρόνια» να φεύγουν; Απέναντι σε αυτόν τον ζόφο και σε ένα μέλλον ιδιαίτερα αβέβαιο σε παγκόσμιο επίπεδο, οφείλουμε να παραμείνουμε αισιόδοξες. Επειδή ακριβώς οι χρονοχώροι είναι πυκνοί είναι σημαντικό να καταγράψουμε τα επίδικα στις αλλαγές που βιώνουμε.

II. Καθημερινότητες της καραντίνας

Σ τη διάρκεια του «μένουμε σπίτι», η καθημερινότητα έπρεπε να ανασυγκροτηθεί καθώς, σε μεγάλο βαθμό, οι συνήθεις τομές που τη διέκριναν έπαψαν να υπάρχουν. Ανάλογα με τις ανάγκες του κάθε νοικοκυριού και τις δραστηριότητες του κάθε ατόμου, χρονοχώροι εντός σπιτιού (το φαγητό, ένα μάθημα ή μια τηλεδιάσκεψη), ή εξόδου από το σπίτι (στο σουπερμάρκετ, για άσκηση, για παροχή βοήθειας) έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διάρθρωση της καθημερινότητας λειτουργώντας ως τομές. Παρά τις μονοδιάστατες αφηγήσεις των περισσότερων ΜΜΕ –την επανάληψη συμβουλών «αξιοποίησης» του χρόνου με ατομική άσκηση, μαγείρεμα και παρακολούθηση σειρών–, παρατηρήθηκε εξαιρετική ποικιλία, αλλά

και επισφάλεια. Τα μέτρα που επιβλήθηκαν ανέδειξαν διαφορετικές ανάγκες και ανισότητες παντός είδους, ταξικές, έμφυλες, ενσώματες, εθνοτικές, ηλικιακές κ.λπ. που αρθρώνονται μεταξύ τους και δημιουργούν, μεταξύ άλλων, διακρίσεις χωρικές, χρονικές και ρυθμού. Για παράδειγμα στη διάρκεια της καραντίνας παρατηρήθηκε μεγάλο εύρος διαφοροποίησης σε σχέση με τον ίδιο τον χώρο του σπιτιού, τις συνθήκες και πρακτικές κατοίκησης, συγκατοίκησης και απομόνωσης καθώς και σε σχέση με τον χρονοχώρο έμμισθης εργασίας και άμισθης φροντίδας. Δεν είναι τυχαίο ότι η πλειονότητα των κειμένων που κυκλοφόρησαν στον τύπο ήταν γραμμένα από «άνδρες», καθώς, μεταξύ άλλων, οι «γυναίκες» είχαν πιο επείγουσες δουλειές να επιτελέσουν, είχαν να νοιαστούν για άλλα, άλλους, άλλες.

Αν ποικίλοι διαχωρισμοί και αποκλεισμοί αλλά και πολλαπλές ανάγκες διαμόρφωσαν τις καθημερινότητες, τι μας έμαθε τελικά το διάστημα της καραντίνας; Αρχικά θα γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις σε σχέση με τον βασικό χρονοχώρο της καθημερινότητας, το σπίτι, καθώς και για κάποιες πιο συγκεκριμένες κατηγορίες, όπως τις οικιακές εργασίες, το μαγείρεμα και τη φροντίδα, τους χρονοχώρους του διαδικτύου και της έμμισθης εργασίας από το σπίτι. Στη συνέχεια θα εξεταστεί η κατηγορία των χρονοχώρων συνάντησης εστιάζοντας σε χρονοχώρους επικοινωνίας μέσω τηλεφώνου και βιντεοκλήσης καθώς και σε πρακτικές που αναπτύχθηκαν σε γειτονιές και σε δημόσιους χώρους. Να σημειωθεί ότι η εικόνα που παρουσιάζεται είναι αποσπασματική και δεν επιχειρείται ούτε η εξαντλητική ανάλυση των χρονοχώρων, ούτε η συνολική καταγραφή και αποτίμησή τους. Για παράδειγμα, απουσιάζουν χρονοχώροι εκπαίδευσης, μετακίνησης με ΜΜΜ και αυτοκίνητο, όπως και μια σημαντική κατηγορία που αφορά το παιχνίδι, με ή χωρίς παιδιά, κατά μόνας ή με άλλες, τα παζλ, την ανάγνωση βιβλίων, την παρακολούθηση ταινιών ή τα βιντεοπαιχνίδια. Καθώς βρισκόμαστε σε μια περίοδο ιδιαίτερα ρευστή, η διερεύνηση

σε βάθος των αλλαγών στις πρακτικές και κυρίως των επιπτώσεών τους στη διαμόρφωση της καθημερινότητας μακροπρόθεσμα απαιτεί ενδελεχή έρευνα και χρονική απόσταση. Εδώ, στηριζόμενη και σε συμμετοχική παρατήρηση και συζητήσεις στη διάρκεια και αμέσως μετά την καραντίνα, θα περιοριστώ να φωτίσω συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και όψεις χρονοχώρων με σκοπό να τονιστούν κάποια πολιτικά επίδικα. Η ματιά είναι (όπως πάντα) μερική και απορρέει από την καθημερινότητα μιας προνομιούχας, (ελληνίδας) πολίτισσας, εργαζόμενης από το σπίτι, κάτοικο γειτονιάς του κέντρου της Αθήνας.

Σπίτι

Όπως έχει τονιστεί από πολλές, η καραντίνα ενέτεινε ταξικές, έμφυλες, εθνοτικές και άλλες διακρίσεις σε σχέση με τον βασικό χρονοχώρο διαβίωσης, το σπίτι. Ένα ημιυπόγειο σε μια γειτονιά με αλληλέγγυες σχέσεις μπορεί να δημιουργήσει χρονοχώρους πιο υποφερτούς από αυτούς μιας μεγάλης βίλας με πισίνα και γρήγορο ίντερνετ όπου η κάτοικος κακοποιούνταν. Το παράδειγμα είναι χονδροειδές και ίσως χλιοειπωμένο, αλλά τίθεται ως υπενθύμιση ότι το ταξικό κριτήριο και ο υλικός χώρος δεν μπορούν να εξετάζονται ανεξάρτητα από τις άλλες σχέσεις στις οποίες εντάσσονται και τις πρακτικές που δημιουργούν. Όπως αποδείχθηκε, υπήρξαν περιπτώσεις ατόμων που ο εγκλωβισμός στο σπίτι δημιούργησε εξαιρετικά δυσχερείς ή και επικίνδυνες συνθήκες. Παράλληλα, η περίοδος της καραντίνας μας θύμισε και το τι σημαίνει μη-σπίτι καθώς και τη μεγάλη γκριζα ζώνη μεταξύ σπιτιού και μη-σπιτιού: τις συνθήκες του πραγματικού εγκλεισμού που σημαίνει η φυλακή, τις συνθήκες διαβίωσης των αστέγων, των τοξικοεξαρτημένων, όσων διαμένουν σε καμπ και ιδρύματα. Όλες αυτές και αυτοί που διαβιούν σε τόπους μη ορατούς βρέθηκαν

πέραν του υποκειμένου στο οποίο απευθύνονταν οι ανακοινώσεις και τα μέτρα και, επιπλέον, όπως φάνηκε, τέθηκαν σε κίνδυνο περαιτέρω στιγματοποίησής τους.

Η περίοδος της καραντίνας μας ξαναθύμισε τη σημασία του χρονοχώρου του σπιτιού και των πρακτικών που δημιουργεί, τη σημασία της γειτονιάς στην οποία βρίσκεται, του τόπου, της πόλης, του χωριού. Η διαφορά μεταξύ υπαίθρου και πυκνοδομημένου αστικού περιβάλλοντος ήταν σημαντικός παράγοντας στη διαμόρφωση πρακτικών και βιωμάτων. Το «μένουμε σπίτι» μας ξαναθύμισε ότι το μέγεθος και η πυκνότητα μετράει και ότι ένα μπαλκόνι, μια αυλή καθώς και η θάλασσα ή ένα βουνό, ένα άλσος ή ένας ελεύθερος χώρος κοντά στο σπίτι αποτελούν σημαντικό προνόμιο. Επιπλέον, η περίοδος της καραντίνας σήμανε την επινοητικότητα στις χωρικές πρακτικές, τη χρησιμοποίηση όλων των δυνατών υπαίθριων/ημιυπαίθριων χώρων: ταράτσες, αυλές, μπαλκόνια, κατώφλια κατοικήθηκαν και απέκτησαν ζωή διευρύνοντας τον ζωτικό χώρο του σπιτιού.

Φροντίδα, οικιακές εργασίες, μαγείρεμα

Η Ντ. Βαΐου έχει γράψει ένα εξαιρετικό άρθρο για τις σύνθετες, πολύμορφες και αυξημένες δραστηριότητες φροντίδας και απλήρωτης οικιακής εργασίας που εμπειρείχε το «μένουμε σπίτι», ως αποτέλεσμα της συρρίκνωσης του (υλικού) χώρου της καθημερινότητας και της διαστολής του χρόνου συμβίωσης⁶. Η «απλή» αναπαραγωγή μας έγινε ιδιαίτερα ορατή αυτό το διάστημα καθώς η συνεχής παραμονή όλων των μελών του νοικοκυριού στον ίδιο χώρο και η πραγματοποίηση διαφορετικών ειδών δραστηριοτήτων εντός του σπιτιού καταρχήν αύξησαν τις ανάγκες σε τροφή, καθαριότητα, φροντίδα. Σε αυτό συνέβαλε και ο δραστικός περιορισμός της έμμισθης και άμισθης οικιακής εργασίας και φροντίδας σε άλλα

νοικοκυριά. Σε κάθε περίπτωση, το σπίτι βρώμιζε γρηγορότερα και τα άπλυτα πιάτα πολλαπλασιάζονταν, ακόμα και σε μονοπρόσωπα νοικοκυριά, κι υπήρξαν στιγμές που τα χέρια έμοιαζαν συνεχώς μουλιασμένα. Ακόμα και η ποσότητα των σκουπιδιών που παραγόταν στο σπίτι φαινόταν υπερβολική, απλώς και μόνο γιατί ήταν ορατή, με ό,τι μπορεί να σημαίνει αυτό για το καθημερινό περιβαλλοντικό μας αποτύπωμα εκτός καραντίνας.

Από τις πιο σύνθετες και δύσκολες εργασίες αναδείχθηκε ο συντονισμός/διαρκές νοιάξιμο ενός νοικοκυριού και των ενσώματων υποκειμένων που το απαρτίζουν, ιδίως για ομάδες όπως γονείς με μικρά παιδιά που εργάζονταν από το σπίτι. Το διαρκές νοιάξιμο, απαραίτητο για το ρόλο της φροντίστριας, διαπερνά όλη την καθημερινότητα και συχνά ενέχει αυξημένη εντατικοποίηση, πόσο μάλλον στις ειδικές συνθήκες της καραντίνας: ο συντονισμός απαιτεί διαρκείς προσπάθειες ελέγχου και διαχείρισης ενός περίπλοκου συστήματος αναγκών και, όπως και άλλες δραστηριότητες φροντίδας, δεν έχει ωράριο, καθώς προϋποθέτει την παρακολούθηση πολλαπλών χρονοχώρων άλλων, επεκτείνεται αναγκαστικά και σε χώρους εκτός σπιτιού και μπορεί να αφορά και μέλη ή το σύνολο άλλων νοικοκυριών. Όλες αυτές οι διαδικασίες έγιναν ακόμα πιο περίπλοκες στη διάρκεια του «μένουμε σπίτι».

Από τις οικιακές εργασίες το μαγείρεμα αποτέλεσε έναν χρονοχώρο ιδιαίτερα προβεβλημένο στα μέσα μαζικής ενημέρωσης και τα κοινωνικά δίκτυα. Σε πολλές περιπτώσεις ο χώρος της κουζίνας βρήκε μια νέα κεντρικότητα στην καθημερινότητα του σπιτιού, ενώ αντίστοιχα το μαγείρεμα και το φαγητό αποτέλεσαν σημαντικές τομές στη διάρκεια της ημέρας. Να σημειωθεί ότι συνήθως η προετοιμασία του φαγητού σχετίζεται με πιθανές συναντήσεις με άλλα άτομα, στο φούρνο, στη λαϊκή, στο σουπερμάρκετ, και με αυτόν τον τρόπο δημιουργεί πιθανούς χρονοχώρους

επικοινωνίας, κοινωνικότητας και ανταλλαγής απόψεων, οι οποίοι σαφώς περιορίζονται με τη χρήση υπηρεσιών διανομής στο σπίτι. Γενικότερα η φροντίδα για την τροφή αποτέλεσε επίδικο στη διάρκεια της καραντίνας. Θα είχε ενδιαφέρον να μπορούσαμε να υπολογίσουμε πόσο αυξήθηκαν οι ανάγκες ημερήσιου μαγειρέματος ανά νοικοκυριό και πώς καλύφθηκαν αυτές οι ανάγκες όταν το μαγείρεμα δεν ήταν δυνατόν. Επίσης θα είχε ενδιαφέρον να καταγραφούν, σε επίπεδο επικράτειας, οι χιλιάδες αλληλέγγυες σακούλες τροφίμων που προσφέρθηκαν και τα χιλιάδες γεύματα που μαγειρεύτηκαν. Αυτοί οι χρονοχώροι μοιράσματος χρόνου και υλικών πόρων αποδείχθηκαν ιδιαίτερα σημαντικοί για την επιβίωση πολλών άορατων συμπολιτισμών μας.

Χρονοχώροι διαδικτύου

Υπό συνθήκες καραντίνας το διαδίκτυο φάνηκε εξαιρετικά πολύτιμο ως γέφυρα προς τους γύρω μας και ως παράθυρο στον κόσμο. Βέβαια, η πρόσβαση στο διαδίκτυο εξαρτάται από τα υλικά μέσα και τις γνώσεις που διαθέτει ή δε διαθέτει η καθεμία, αλλά και από προνόμια που προσδίδει η γεωγραφική θέση ως προς τις υποδομές, την ποιότητα και την ταχύτητα των δικτύων. Για παράδειγμα, η έλλειψη σύνδεσης ή εξοπλισμού οδήγησε στον αποκλεισμό μελών πολλών νοικοκυριών από την εκπαιδευτική διαδικασία. Επίσης, για πολλά άτομα η καραντίνα εμπεριείχε χρονοχώρους σχεδόν βίαιης υιοθέτησης και εξοικείωσης με νέα εργαλεία. Σε αυτή τη διαδικασία οι τεχνολογικοί κολοσσοί βρέθηκαν σε πλεονεκτική θέση και επιπλέον αποκόμισαν απίστευτους όγκους δεδομένων. Βέβαια, η αύξηση της χρήσης εφαρμογών επικοινωνίας και τηλεδιάσκεψης, ενίσχυσε και εργαλεία ελεύθερου ή ανοικτού κώδικα λογισμικού και δημιούργησε νέους χώρους πειραματισμού και

συνεργασιών⁷. Επιπλέον, στο διαδίκτυο και στα κοινωνικά δίκτυα δημιουργήθηκαν χρονοχώροι πρακτικών αλληλεγγύης⁸ ενώ γνώση και πολιτισμός άνοιξαν την περίοδο της καραντίνας, στην Ελλάδα και στον κόσμο, και οδήγησαν σε ένα βαθμό μοιράσματος που δεν είχαμε ξαναδεί –πόρων που όπως ξέρουμε δεν εξαντλούνται. Χιλιάδες άρθρα και βιβλία άνοιξαν στο ευρύ κοινό, χιλιάδες ώρες συναυλιών μεταδόθηκαν ανά τον κόσμο και χιλιάδες άτομα συναντήθηκαν στα αντίστοιχα τσατ. Ωστόσο, στη διάρκεια της καραντίνας, παρά τις εξαγγελίες για το αντίθετο, γίνανε σαφή και τα όρια του «εικονικού»/ψηφιακού: η δια ζώσης επικοινωνία και σχέση εμπεριέχει χαρακτηριστικά και ποιότητες που δεν μπορούν να αντικατασταθούν, αρκεί να σκεφτούμε τα διαδικτυακά μαθήματα και τις βιντεοσκοπημένες παραστάσεις.

Δουλεύοντας από το σπίτι: τα δαιμόνια της τηλε-εργασίας

Ο χρονοχώρος του σπιτιού σε κάποιες περιπτώσεις αναδιατάχθηκε για να μπορέσει να περιλάβει δραστηριότητες τηλεργασίας, όπως και τηλεεκπαίδευσης. Να σημειωθεί ότι η μεταφορά ενός γραφείου στην εξ' αποστάσεως εργασία, λόγω των σύνθετων αναγκών συντονισμού που επιφέρει, προσλαμβάνει διαφορετικά χαρακτηριστικά από την ανεξάρτητη ολοκλήρωση ενός έργου από το σπίτι. Στην πρώτη φάση της καραντίνας ο φόρτος εργασίας αυξήθηκε λόγω της πιεστικής χρονικά και πρακτικά μετάβασης –με τις εργαζόμενες συχνά να καλούνται να πληρώσουν τόσο το κόστος αυτής της μετάβασης όσο και τα σχετικά πάγια έξοδα λειτουργίας. Η ευελιξία της τηλεργασίας διευκόλυε τη συνέχιση πλήθους δραστηριοτήτων (εργασιακών και μη) και επέτρεψε τη δημιουργία χρονοχώρων συνεργασίας ατόμων με διαφορετικές ανάγκες και δυνατότητες ως προς την διαχείριση

του καθημερινού προγράμματος. Ωστόσο, ακριβώς αυτή η ευελιξία σήμανε την εκ των πραγμάτων διεύρυνση του χρονοχώρου εργασίας εξού και για νοικοκυριά με μικρά παιδιά η εργασία από το σπίτι δημιούργησε εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες⁹.

Η αύξηση του φόρτου της έμμισθης εργασίας και η εντατικοποίηση που έφερε σε πολλές περιπτώσεις η εργασία από το σπίτι ήταν πολυπαραγοντική: Αμέτρητα μείλ και ώρες τηλεδιασκέψεων για συνεννοήσεις που πριν γίνονταν δια ζώσης, χωρίς την όποια περιρρέουσα κοινωνικότητα που συνήθως περιλαμβάνει η συνύπαρξη στο γραφείο. Επιπλέον οι συχνές τηλεδιασκέψεις και η χρήση της κάμερας αποτέλεσαν έναν χρονοχώρο παραβίασης των ορίων και εισβολής του εργασιακού χώρου στον προσωπικό. Το σημαντικότερο βέβαια πρόβλημα που αναδείχθηκε ήταν το γεγονός ότι συχνά οι εργαζόμενες βρέθηκαν να είναι διαθέσιμες 24 ώρες το 24ωρο, 7 ημέρες την βδομάδα. Η διάρρηξη των ορίων μεταξύ χρονοχώρου εργασίας και μη εργασίας περιορίζει εξαιρετικά τον έλεγχο του ρυθμού από τα υποκείμενα και τελικά κατασκευάζει μια καθημερινότητα όπου το βίωμα και οι πρακτικές της συνεχούς συνδεσιμότητας παίζουν πρωτεύοντα ρόλο. Το κινητό τηλέφωνο έχει κομβικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία καθώς συμπλέκει δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου και υποχρεώσεων (εργασιακών/φροντίδας) και δημιουργεί ένα βίωμα διαρκούς πολυεπιτελεστικότητας/πολυεργασίας (multitasking).

Χρονοχώροι συνάντησης

Οι χρονοχώροι επικοινωνίας και συνάντησης, αποτελούν μια εξαιρετικά σημαντική κατηγορία χρονοχώρων της καθημερινότητας καθώς αφορούν την ανθρώπινη αλληλεξάρτηση και επιβίωση, την κοινωνική συνύπαρξη και συνοχή. Αυτές οι συναντήσεις καθημερινότητων μπορούν να περιλαμβάνουν την απλή μη λεκτική

επαφή στο δρόμο με μια περαστική, τη συζήτηση με τη μανάβισσα, ένα φαγητό με φίλες, την επικοινωνία στο διαδίκτυο, ή μια πολιτική δράση. Οι συναντήσεις αποτέλεσαν έναν χρονοχώρο της καθημερινότητας που μάλλον περιορίστηκε και σίγουρα αναπροσαρμόστηκε στην παρούσα κρίση. Στη διάρκεια της καραντίνας υπήρξαν άτομα, πιθανώς υψηλού κινδύνου, που απομονώθηκαν στο σπίτι αποφεύγοντας οποιαδήποτε δια ζώσης επαφή, ενώ άλλα κυκλοφόρησαν στην πόλη και είχαν καθημερινή επικοινωνία με κόσμο. Σε αντιστάθμισμα της αναγκαστικής μείωσης των δια ζώσης συναντήσεων λόγω των περιοριστικών μέτρων, παρατηρήθηκε αύξηση των τηλεφωνικών συνδιαλέξεων, από σταθερά και κινητά, με βιντεοκλήση ή χωρίς, και της χρήσης εφαρμογών τηλεδιάσκεψης και πολυδιάσκεψης. Τα κοινωνικά δίκτυα, όπως και οι εφαρμογές ανταλλαγής μηνυμάτων δημιουργούν επίσης σημαντικούς χρονοχώρους συνάντησης, όμως εδώ θα επικεντρωθώ στις εντελώς συγχρονικές της μορφές. Γενικότερα θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η πολιτική, κοινωνική, πολιτιστική δραστηριοποίηση και επικοινωνία μέσω διαδικτύου αφορούσε και μια προσπάθεια ανοίγματος και ενίσχυσης χρονοχώρων συνάντησης οι οποίοι για την πλειονότητα είχαν περιοριστεί σε έναν πιο κλειστό κύκλο κοντινών ατόμων.

Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ένα στοιχείο που μου επισημάνθηκε σε μια συζήτηση: αυτό που έλειπε στην διάρκεια της καραντίνας (τουλάχιστον σε κάποιες) δεν ήταν τόσο ο καταναλωτισμός που πολλές φορές συνοδεύει την ανθρώπινη επαφή, η ταβέρνα αυτή καθαυτή, αλλά η δυνατότητα αυτής της ίδιας της ενσώματης συνάντησης σε έναν κοινό φυσικό χώρο, το να δεις και να μιλήσεις με την άλλη από κοντά. Πολλές πρακτικές, τόσο στη διάρκεια όσο και μετά την καραντίνα, οι γεμάτες πλατείες, ακόμα και οι πολιτικές δράσεις, φανερώνουν ακριβώς αυτή την ανάγκη της δια ζώσης συνάντησης. Παράλληλα, το ίδιο το μέτρο της «κοινωνικής απομάκρυνσης»

και η απαγόρευση του αγγίγματος αποτελούν χαρακτηριστικά που ήρθαν για να μείνουν το επόμενο διάστημα. Στη διάρκεια της καραντίνας, αλλά και τώρα, σειρές και ταινίες μας θύμιζαν όλες αυτές τις απαγορευμένες κινήσεις. Η ζωή μοιάζει λειψή χωρίς το άγγιγμα, το πιάσιμο ενός χεριού, μια αγκαλιά, ένα φιλί, σαν να χάνουμε ένα μέρος της ανθρωπίνης μας υπόστασης. Σε μικρά νησιά, στη διάρκεια της καραντίνας, μετά από δύο-τρεις βδομάδες χωρίς κρούσματα, είχαν την τύχη να ξαναρχίσουν τις αγκαλιές και τα φιλιά, αλλά και στην Αθήνα το τελευταίο διάστημα πολλά άτομα, καλώς ή κακώς, αγκαλιάζονται, αγγίζονται, φιλιούνται, συνεχίζοντας μια βαθιά ριζωμένη πολιτισμική πρακτική διασύνδεσης.

Τηλέφωνα, τηλεδιασκέψεις και τηλεκόπωση

Τα τηλέφωνα και το διαδίκτυο «έσωσαν» τους χρονοχώρους συνάντησης στη διάρκεια της καραντίνας αναδιαμορφώνοντας τα χαρακτηριστικά τους. Όπως θα αναφερθεί και στη συνέχεια, οι συνδιαλέξεις δε γίνονταν μόνο στο σπίτι αλλά και σε οποιοδήποτε δημόσιο χώρο, ενώ υπήρξαν περιπτώσεις που ανανεώθηκαν παλιές φιλιές και γνωριμίες ή και δημιουργήθηκαν νέες. Να σημειωθεί ότι η χρήση του όρου «εικονικό» αποκρύβει την υλικότητα και τη σωματικότητα αυτών των χρονοχώρων, τόσο ως προς την ύπαρξη και την ποιότητα των συνδέσεων και της υλικοτεχνικής υποδομής όσο και ως προς τα ενσώματα υποκείμενα. Η συνάντηση δύο ή περισσότερων ατόμων μέσω ήχου ή και εικόνας, αν και ανέπαφη και διαμεσολαβημένη από το τεχνολογικό μέσο, παραμένει ενσώματη. Το σώμα μας κι οι σκέψεις μας αλληλεπιδρούν τόσο με ένα άλλο ενσώματο υποκείμενο όσο και με το άμεσο περιβάλλον στο οποίο βρισκόμαστε, γι' αυτό και απαιτείται προσπάθεια για να μείνουμε συγκεντρωμένες, παρούσες, στον χρονοχώρο συνάντησης που

δημιουργούμε. Αυτή η συνθήκη μπορεί να μειώσει τη συνοχή και να κατακερματίσει τον κοινό χρονοχώρο επικοινωνίας.

Πλήθος άρθρων το τελευταίο διάστημα αναφέρονται στο *zoom fatigue*, το αίσθημα κόπωσης που δημιουργεί μια τηλεδιάσκεψη ή πολυδιάσκεψη σε πλατφόρμες τύπου zoom, τη *start up* εταιρεία που ακούστηκε περισσότερο το τελευταίο διάστημα¹⁰. Θα μπορούσαμε πιο ελεύθερα και ακολουθώντας τη μόδα των ημερών να το ονομάσουμε τηλεκόπωση και έχει παρατηρηθεί το ίδιο φαινόμενο τόσο σε εργασιακές όσο και σε μη εργασιακές συναντήσεις. Έχουν αναφερθεί μια σειρά λόγων για την υψηλή εντατικοποίηση αυτών των χρονοχώρων, μεταξύ των οποίων: Η συνεχής προσπάθεια να κατανοήσουμε λεκτικές αλλά και μη λεκτικές εκφράσεις επικοινωνίας που συνήθως βοηθούν στη ροή μιας συζήτησης, ειδικά σε περιπτώσεις πολλών συμμετεχουσών. Αυτή η προσπάθεια επιτείνεται από τις συχνές διακοπές ήχου και εικόνας (τόσο λόγω εγγενών προβλημάτων των ίδιων των εργαλείων και των υποδομών στις οποίες στηρίζονται, όσο και, όπως προαναφέρθηκε, λόγω ανισοτήτων μεταξύ όσων συμμετέχουν σε εξοπλισμό, ποιότητα δικτύου κ.λπ.). Ως αποτέλεσμα δυσχεραίνεται η παρακολούθηση και η διάδραση. Όλες μας έχουμε βρεθεί το τελευταίο διάστημα σε συνθήκες που πρέπει να μαντέψουμε τη συνέχεια φράσεων και εικόνων σε μια αδιάκοπη προσπάθεια νοητικής επιδιόρθωσης της διακεκομμένης επικοινωνίας. Παύσεις, χροιές στην εκφορά του λόγου, εκφράσεις και κινήσεις που βοηθούν στην δια ζώσης επαφή δεν προσλαμβάνονται εύκολα μέσω βιντεοκλήσης, ενώ η ακρόαση δύο ομιλητριών που μιλούν ταυτόχρονα είναι αδύνατη. Επιπλέον, η αναγκαστική θέαση της εαυτής λόγω της κάμερας, δηλαδή η υποχρέωση να βλέπεις την εαυτή σου όταν μιλάει ή σιωπά, στοιχείο που απουσιάζει στη δια ζώσης επικοινωνία, απαιτεί μια επιπρόσθετη ασχολία, προκαλώντας και την ανάλογη διάσπαση προσοχής. Με άλλα λόγια, απαιτείται προετοιμασία και αυτοέλεγχος,

πειθάρχηση, για να προβάλλεται συνεχώς μια επαγγελματική/σοβαρή, εικόνα, ενώ η όλη διαδικασία δυσχεραίνεται λόγω της σύγκρουσης με τις πρακτικές χαλαρότητας που τείνουν να κυριαρχούν στο προσωπικό περιβάλλον/σπίτι –είναι γνωστά τα διάφορα ευτράπελα που έχουν συμβεί στην διάρκεια πολυδιασκέψεων. Ως προς τις συνομιλήτριες, όσο πιο πολλά παράθυρα και συμμετέχουσες, τόσο πιο αποσυντονιστική η εικόνα, ενώ η ανάγκη διαμοιρασμού της προσοχής εντείνεται με την ταυτόχρονη παρακολούθηση και ανταλλαγή γραπτών μηνυμάτων. Είναι παραπάνω από σαφές ότι οι χρονοχώροι τηλεδιάσκεψης απαιτούν αυξημένη πολυεργασία. Αντίστοιχα, η απλή τηλεφωνική συνομιλία ή οι πολυδιασκέψεις ήχου φαίνεται ότι δημιουργούν πιο φιλικούς και χαλαρούς χρονοχώρους συνάντησης, καθώς μειώνουν την ανάγκη ταυτόχρονης επιτέλεσης διαφορετικών δραστηριοτήτων, ενώ λόγω της καλύτερης ποιότητας του ήχου δίνουν τη δυνατότητα να αντίληψης χροιών και παύσεων του λόγου που βοηθούν στη ροή της συζήτησης.

Η Αθήνα ως «χωριό»: η οικειοποίηση της πόλης

Σ τη διάρκεια της καραντίνας, οι δια ζώσης συναντήσεις αφορούσαν εκτός από χρονοχώρους έμμισθης εργασίας τις γνωστές έξι κατηγορίες της φόρμας μετακίνησης, με την πλειονότητα των μετακινήσεων να αφορά κοντινές διαδρομές. Η έξοδος από το σπίτι συχνά προσέλαβε χαρακτήρα τομής στην καθημερινότητα. Λόγω περιορισμών στην κυκλοφορία, το αστικό περιβάλλον μεταμορφώθηκε εντελώς και η ατμόσφαιρα καθάρισε. Η ησυχία ήταν συγκλονιστική και πρωτόγνωρη, ο βόμβος της πόλης σίγησε και οι ήχοι άλλαξαν ριζικά. Ζώα παντός τύπου εμφανίστηκαν σε αστικά περιβάλλοντα κι άλλα έγιναν απλώς πιο ορατά· το κελάιδισμα των πουλιών ξαφνικά ακούστηκε δυνατά στην Αθήνα. Αυτή η ησυχία

έδωσε λίγο την αίσθηση του χωριού, δημιούργησε το βίωμα μιας νέας οικειότητας. Μπορούσες να ακούσεις καθαρά τις συνομιλίες των περαστικών και το μηχανάκι του ντελίβερι. Στη διάρκεια της καραντίνας, τα κλειστά μαγαζιά και οι βιτρίνες με τα χειμωνιάτικα προσέδιδαν μια όψη πόλης φαντάσματος, αλλά οι γειτονιές κατοικίας ανέδειξαν μια πόλη οικεία που σου έδινε την εντύπωση ότι αν φωνάξεις, κάποιος θα σε ακούσει.

Σε μια Αθήνα, χωρίς τουρίστες, με λίγες κατοίκους να κυκλοφορούν και με ελάχιστη μηχανοκίνηση, οι πεζές οικειοποιήθηκαν τον δρόμο, περπατούσαν αμέριμνες κι αφηρημένες στη μέση και δεν περιμένανε στα φανάρια. Οι αποστάσεις μίκρυναν και το περπάτημα προσέλαβε διαφορετικά χαρακτηριστικά. Η καραντίνα βοήθησε στην ανανέωση των κοινωνικών σχέσεων της γειτονιάς καθώς τα κατώφλια των σπιτιών, τα σκαλάκια μιας πολυκατοικίας, οι λαϊκές, τα ανοικτά πάρκα κι οι ελεύθεροι χώροι έγιναν δυνητικά σημεία τυχαίας ή μη συνάντησης φίλων, γνωστών αλλά και αγνώστων. Συγκρατημένοι, αμήχανοι, ευγενικοί χαιρετισμοί ανταλλάχθηκαν μεταξύ αγνώστων που κάνανε άσκηση/περπατούσαν, μέχρι ολόκληρες κουβέντες και αναλύσεις πραγματοποιήθηκαν στο δρόμο μεταξύ γνωστών στη συνάντηση των διαδρομών τους για το σουπερμάρκετ ή το φαρμακείο. Ενδεικτική ήταν η εικόνα που μου μεταφέρθηκε δύο γειτόνων που ένα απόγευμα τοποθέτησαν καρέκλα και τραπέζακι αντικριστά στις δύο πλευρές του δρόμου και πίνανε συνομιλώντας το ποτό τους κρατώντας, να σημειωθεί, όλες τις αποστάσεις. Το σπίτι πολλές φορές άνοιξε προς τα έξω και συνομίλησε με τη γειτονιά, κουβέντες εξελίσσονταν από μπαλκόνια και παράθυρα. Επίσης, δρόμοι, σκαλάκια, πάρκα, άλση και δασύλλια αποτέλεσαν τον ενσώματο χώρο για χιλιάδες βιντεοκλήσεις και τηλέφωνα.

Γενικότερα η καραντίνα έδωσε την αφορμή για να (ξανα)θυμηθούμε ή και να (ξανα)γνωρίσουμε τους ελεύθερους χώρους της πόλης, να τους

(επαν)οικειοποιηθούμε, να τους κάνουμε μέρος των καθημερινών μας χρονοχώρων. Ο λόφος του Φιλοπάππου, όπως και άλλοι λόφοι της Αθήνας, μάλλον είχε δεκαετίες να κατοικηθεί τόσο πολύ, δίνοντας τη δυνατότητα δημιουργίας χρονοχώρων όχι μόνο άσκησης, αλλά και περιπάτου, καφέ, ακόμα και εορτασμών σε ολιγομελείς ομάδες. Με την άρση των μέτρων περιορισμού της κυκλοφορίας και πριν το άνοιγμα της εστίασης το φαινόμενο της συλλογικής οικειοποίησης της πόλης εντάθηκε με τις γεμάτες πλατείες σε περιοχές πυκνής κατοίκησης όπως η Κυψέλη, το Παγκράτι, η Αγία Παρασκευή. Αξιοσημείωτη είναι και μια άλλη εικόνα από την ίδια περίοδο: σε κεντρικό εμπορικό δρόμο της Πλάκας μια δεκαμελής παρέα γιόρταζε γύρω από ένα μεγάλο τραπέζι που είχε στηθεί στο πεζοδρόμιο, με δυνατή μουσική κι ένα ολόκληρο αρνί να σουβλίζεται στη άκρη του δρόμου. Όλες αυτές οι πρακτικές και τα βιώματα οικειοποίησης, παρότι πιθανώς εφήμερα, δεν μπορούν παρά να ανανεώνουν τη σχέση με τον δημόσιο χώρο και τη γειτονιά.

III. Γι' αυτά που θά 'ρθουν: ανοικτά ερωτήματα

Η νέα πύκνωση του πολιτικού χρονοχώρου της εποχής του κορονοϊού έχει φέρει εξαιρετική αβεβαιότητα και πλήθος ερωτημάτων, «μικρών» και «μεγάλων», για το άμεσο και μακροπρόθεσμο μέλλον. Σε πόσο μεγάλη οικονομική ύφεση εισερχόμαστε και πόσο θα διαρκέσει; Θα μπορέσει να αναχαιτιστεί ο πολιτικός αυταρχισμός, οι αποκλεισμοί και οι διακρίσεις και να ενισχυθούν οι δημοκρατικές διαδικασίες; Πόσο θα μας επηρεάσει ο λόγος της «ατομικής ευθύνης»; Πότε θα μπορέσουμε να ξαναγκαλιαστούμε με ασφάλεια; Πόσο θα κρατήσει ο φόβος του αγγίγματος ή ο φόβος του μοιράσματος του φαγητού και πόσο αυτό μπορεί τελικά να μας αλλάξει; Θα πάμε διακοπές φέτος; Θα πέσουν τα ενοίκια στην Αθήνα; Θα

αλλάξουν οι πρακτικές κατοίκησης του δημόσιου χώρου; Η εμπειρία αυτής της κρίσης, πέρα από καταστροφές, τουλάχιστον θα μας δώσει, ως παγκόσμια κοινότητα, και λίγη σοφία σε σχέση με το τι μας λείπει και τι έχει σημασία; Είμαστε έτοιμες να προχωρήσουμε σε ριζικές αλλαγές στις καθημερινότητές μας για να σωθεί ο πλανήτης; Θα αρχίσει μια σοβαρή συζήτηση για το παραγωγικό/«ανα»-παραγωγικό πρότυπο του 21^{ου} αιώνα;

Ένα πρωταρχικό ερώτημα που διαπερνάει σχεδόν όλα τα προηγούμενα είναι το εξής: Πώς θα μπορέσουμε να αντιμετωπίσουμε την πίεση του χρονοχώρου της πανδημίας η οποία σε συνδυασμό με τον χρονοχώρο των αγορών δημιουργεί δυσμενείς συνθήκες για τους χρονοχώρους του πολιτικού; Σε αυτό το πλαίσιο είναι κρίσιμο να πολεμήσουμε για τον χρόνο και τον χώρο. Η ενίσχυση ή η υποβάθμιση των δημοκρατικών διαδικασιών αφορά ένα σημείο όπου το καθημερινό συμπλέκεται με το παγκόσμιο. Είναι σημαντικό να αγωνιστούμε για την ανάγκη περισσότερου χρόνου για δημοκρατικές διαδικασίες, για τον χρόνο στην καθημερινότητά μας, για κοινούς χρόνους, για τους αργούς χρόνους φροντίδας. Παράλληλα δεν πρέπει να ξεχνάμε τη σημασία του χώρου, είναι αναγκαίο να πολεμήσουμε για τον χώρο, τον χώρο κατοίκησης, τον δημόσιο χώρο της πόλης που παράγεται μέσα από συγκρούσεις, διαπραγμάτευση και συγκλίσεις και αποτελεί κατ' εξοχήν χώρο έκφρασης του πολιτικού, αλλά και τον δημόσιο(;) / ημιδημόσιο διαδικτυακό χώρο ο οποίος αφενός με την παρούσα κρίση διευρύνθηκε κι ενισχύθηκε, αφετέρου κυριαρχείται από ιδιωτικά/εμπορικά συμφέροντα. Χωρίς χρόνο και χώρο για την ενασχόληση με τα κοινά ο αυταρχισμός στην πολιτική θα ενταθεί και η ενεργή κοινωνικοπολιτική συμμετοχή μακροπρόθεσμα θα περιοριστεί. Σε αυτό το πλαίσιο και με βάση τις παρατηρήσεις που έγιναν για τους χρονοχώρους της καθημερινότητας στη διάρκεια και αμέσως μετά την περίοδο της καραντίνας, θα αναφερθώ σε στρατηγικές μάχες

για το δικαίωμα στον χρόνο, στον χώρο και την οικοδόμηση χρονοχώρων συνάντησης.

Για το δικαίωμα στον χρόνο και στον χώρο – χρονοχώροι συνάντησης

Η καραντίνα σε κάποιες έδωσε ένα δικαίωμα στον χρόνο, ο οποίος έγινε και αντικείμενο αναστοχασμού. Μαζί με τις ντουλάπες ίσως ξεκαθάρισαν λίγο κι οι σκέψεις, έστω και για ένα ελάχιστο διάστημα. Η μάχη για κοινούς χρόνους και χώρους του πολιτικού δεν αφορά ένα ξεχωριστό κομμάτι, μικρό ή μεγάλο, της καθημερινότητας αλλά το σύνολό της και τη σύνθετη άρθρωση πολύμορφων χρονοχώρων. Το «μένουμε σπίτι» φώτισε διαφορετικά επίπεδα ελευθερίας και περιορισμών χρόνου και χώρου αναδεικνύοντας και τις συγκρούσεις για τους ρυθμούς στην καθημερινότητα.

Ο χρονοχώρος της πανδημίας φανέρωσε ακόμα πιο ξεκάθαρα τις υποτιμημένες πτυχές της σωματικότητάς μας, την ευαλωτότητα όλων μας, τον χρόνο των σωμάτων μας και τους περίπλοκους ρυθμούς τους. Η περίοδος της καραντίνας, όπως αντίστοιχα και η προηγούμενη κρίση, έκανε πιο ορατούς τους χρονοχώρους φροντίδας, τις ανάγκες φροντίδας και τα υποκείμενα, στην πλειονότητα «γυναίκες», που καλούνται να τις καλύψουν, συμπεριλαμβανομένων και των επαγγελματιών (καθαρίστριες, νοσηλεύτριες, γιατροί, δασκάλες κ.λπ.). Σε μία εποχή που το φεμινιστικό κίνημα ενδυναμώνεται σε όλο τον κόσμο η πολιτισμική, κοινωνική, πολιτική και οικονομική επανάσταση στη φροντίδα αφορά κι ένα πόλεμο για το ποια άτομα έχουν χρόνο και για τι είδους δραστηριότητες.

Ο χρονοχώρος της πανδημίας ανέδειξε τη σημασία της φροντίδας σε όλες τις μορφές και τους τομείς που αφορούν ενσώματα υποκείμενα που χρειάζονται τροφή,

στέγη, υγεία, εκπαίδευση, επικοινωνία, τρυφερότητα και έγιναν ιδιαίτερα φανερές οι ελλείψεις του κράτους σε όλους αυτούς τους τομείς. Με αυτήν την έννοια το «μένουμε δημόσιο», δηλαδή η ενίσχυση και περαιτέρω ανάπτυξη δημόσιων δομών στήριξης, είναι εξαιρετικά επίκαιρο αλλά όλες γνωρίζουμε ότι δεν αρκεί. Η φροντίδα ως κοινό απαιτεί εκτός από τον ριζικό μετασχηματισμό του έμφυλου παραδείγματος που ήδη συντελείται, την ενίσχυση της συμπερίληψης, την ορατότητα φωνών και υποκειμένων και την εξασφάλιση της δυνατότητας ενεργής συμμετοχής στα κοινά. Η ενδυνάμωση του δημόσιου περνάει μέσα από τον εκδημοκρατισμό του κράτους και τη συμμετοχή φορέων και πολιτισμών στη διακυβέρνηση.

Ένα άλλο μεγάλο δίδαγμα από την καθημερινότητα της εποχής του κορονοϊού είναι η βίαιη, αναγκαστική, εμβάθυνση σε ζητήματα νέων τεχνολογιών. Μια βασική ανάγκη που καταγράφηκε αφορά την ενίσχυση (και εδώ) των δημόσιων υποδομών. Το τηλε- ήρθε για να μείνει σε πολλούς τομείς, από το εμπόριο, τη δημόσια διοίκηση, την εργασία και την εκπαίδευση μέχρι τους καθημερινούς χρονοχώρους συνάντησης, αλλά πρέπει να παλέψουμε για τις συνθήκες, τους τρόπους τα κριτήρια και τα όρια του διαδικτυακού. Για παράδειγμα, η ρύθμιση της τηλεργασίας θα αποτελέσει ένα κρίσιμο πεδίο για το επόμενο διάστημα. Πρέπει να τονιστεί ότι η τηλεργασία στις περισσότερες περιπτώσεις έχει εντατικοποιήσει και διευρύνει τον χρονοχώρο εργασίας καθορίζοντας τον ρυθμό όλης της καθημερινότητας και εισβάλλοντας τον (προσωπικό) χώρο του σπιτιού. Πέρα από την αναγνώριση του δικαιώματος στην αποσύνδεση που φαίνεται να προτείνεται από φορείς της ΕΕ και εν όψει και της μεγάλης αύξησης της ανεργίας, είναι κάτι παραπάνω από αναγκαίο να ξανατεθεί στο τραπέζι επιτακτικά το αίτημα για μείωση του χρόνου εργασίας (χωρίς μειώσεις μισθών), ιδίως σε εντατικοποιημένα περιβάλλοντα.

Υπάρχουν συνεχείς συγκρούσεις γι' αυτό που ονόμασε η Ναόμι Κλάιν στη διάρκεια της πανδημίας ως *screen new deal*, τη μετάβαση σε ένα ανέπαφο μέλλον¹¹. Και μέρος αυτών των συγκρούσεων θα είναι και «εσωτερικές», βλέπε πολυεθνικές εταιρίες που αναστέλλουν τη διαφήμιση στο Facebook. Παράλληλα, ο όγκος των δεδομένων, εταιρικών και δημόσιων, που συσσωρεύεται είναι τεράστιος, τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο τομέα, οπότε οι μάχες για αυτά τα δεδομένα, τα δικαιώματα ιδιοκτησίας και χρήσης τους, καθώς και για την ιδιωτικότητα και τα όρια επιτήρησης και ελέγχου προβλέπονται δριμείως. Επίσης, όπως φάνηκε ιδιαίτερα στη διάρκεια της καραντίνας, οι χρονοχώροι του διαδικτύου, η πρόσβαση στο διαδίκτυο ως ουσιώδες δικαίωμα του 21^{ου} αιώνα αλλά και η δυνατότητα συλλογικής διαμόρφωσής του, η ανοικτότητα στη γνώση και η ενίσχυση του ελεύθερου λογισμικού θα αποτελέσουν σημαντικά επίδικα για το μέλλον¹².

Η τάση μεταφοράς χρονοχώρων συνάντησης και πολιτικών δραστηριοτήτων στο διαδίκτυο φαίνεται ότι θα συνεχιστεί στο επόμενο διάστημα. Δεν πρέπει να υποβιβάζουμε το γεγονός ότι οι χρονοχώροι του διαδικτύου προσφέρουν τη δυνατότητα συνάντησης της ετερότητας και ποικιλομορφίας, περισσότερες φωνές δυνητικά μπορούν να ακουστούν σε παγκόσμιο επίπεδο. Ωστόσο, δεν μπορεί όλη μας η επαφή και επικοινωνία να είναι «εικονική». Είναι χαρακτηριστικό ότι η επιστροφή στις δια ζώσης συναντήσεις λειτούργησε καταπραϋντικά, παρά το γεγονός ότι με την άρση των μέτρων πολλές εμφάνισαν μια συστολή ως προς τις εξόδους από το σπίτι.

Η εμπειρία της καθημερινότητας και η ανανεωμένη σχέση με τη γειτονιά και τους ελεύθερους χώρους στη διάρκεια της καραντίνας δυνητικά μπορεί να ενδυναμώσει ή και να γεννήσει κινήματα για τη διεκδίκηση του δημόσιου (ή και κοινού) χαρακτήρα της πόλης. Για να γίνουν ουσιαστικά δημόσιοι αυτοί οι χώροι

χρειάζονται εκτός από κατάλληλες υποδομές (τουαλέτες, παγκάκια) και συνεχή φροντίδα, συμμετοχικό επανασχεδιασμό. Γενικότερα, παρόλο που είναι νωρίς για να κάνουμε προβλέψεις για τις εκφάνσεις του πολιτικού στο επόμενο διάστημα, φαίνεται να εντείνονται οι συγκρούσεις για τον χώρο, τον χώρο των καταλήψεων και της αλληλεγγύης, τον χώρο του Μεγάλου Περιπάτου, τον χώρο και χρόνο των διαδηλώσεων, τους χρονοχώρους συνάντησης του πολιτικού.

Κλείνοντας

Τα παραπάνω φαντάζουν οραματικά και μακρινά, γιατί αυτή πρέπει να αποτελεί μια βασική στρατηγική επιλογή. Αν στον υπό εξέλιξη πόλεμο ενάντια στον νεοφιλελευθερισμό και τον φασισμό το δικό μας ιδανικό δεν είναι το ρομποτοποιημένο υποκείμενο(;) ή το υποκείμενο μάρτυρας, είναι αδύνατο να προλάβουμε τους αντιπάλους στο δικό τους πεδίο, στην ταχύτητα που ακολουθούν, ιδίως όταν βρισκόμαστε σε παρατεταμένη πύκνωση του πολιτικού και καθημερινού χρονοχώρου με αυξημένες τις ανάγκες/χρονοχώρους φροντίδας. Είναι σαφές ότι εμείς δεν μπορούμε να τρέξουμε όπως αυτοί, γιατί τα δικά μας ζητήματα είναι απτά και ανθρώπινα κι όχι αφηρημένα νούμερα σε πίνακες αναρτημένους στο διαδίκτυο. Επιπλέον, για να μορφοποιηθούν τα ενσώματα συλλογικά προβλήματα σε διεκδικήσεις και δράση χρειάζονται ζυμώσεις και δουλειά. Άρα ο μόνη διέξοδος είναι να προσπαθήσουμε να προλάβουμε τις εξελίξεις, να οραματιστούμε το μέλλον, να σκεφτούμε μπροστά και να θέσουμε αιτήματα αντίστοιχα των περιστάσεων, άρα κατ' ανάγκη ριζοσπαστικά, με στόχο ένα σημαντικό μετασχηματισμό της καθημερινότητας.

Σίγουρα θα βγούμε διαφορετικές από όλο αυτό καθώς ακόμα και τα εφήμερα βιώματα αφήνουν παρακαταθήκες. Ωστόσο, αντίθετα με τη σιγουριά που χαρακτηρίζει τις θεωρίες συνωμοσίας, η ζωή και οι κοινωνικές εμπειρίες ποτέ δεν μπορούν να είναι προδιαγεγραμμένες. Σε ορισμένες περιοχές, τα αντανάκλαστικά τμημάτων της παγκόσμιας κοινωνίας φαίνονται ιδιαίτερα οξυμένα. Ποια θα περίμενε ότι, σε μια εποχή πρωτογενούς φόβου και αβεβαιότητας, στις ΗΠΑ θα αμφισβητηθεί σε τέτοιο βαθμό η αποικιοκρατία, ένα δομικό συστατικό της αμερικάνικης κυριαρχίας, και θα αρχίσουν να καταρρέουν, ακόμα και κυριολεκτικά, σύμβολα συσχετισμένα με το δουλεμπόριο. Ο δρόμος φτιάχεται περπατώντας και στη διασταύρωση των ενσώματων διαδρομών μας ας ελπίσουμε ότι δε θα βρεθούμε αντιμέτωπες μόνο με τη ζοφερή νεοφιλελεύθερη πραγματικότητα αλλά και με όλη τη φαντασία και την ενέργεια συλλογικών συμπεριληπτικών σκέψεων και πράξεων που συναντιούνται στους καθημερινούς μας δρόμους.

---

1 Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας *Living, working and COVID-19: First findings – April 2020* του Eurofound, με βάση στοιχεία που συλλέχθηκαν τον Απρίλιο, https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef20058en.pdf. Τα τελικά αποτελέσματα της έρευνας θα δημοσιοποιηθούν τον Σεπτέμβρη. Πιο συγκεκριμένα για τις γυναίκες, βλέπε: COVID-19 fallout takes a higher toll on women, economically and domestically, <https://www.eurofound.europa.eu/publications/blog/covid-19-fallout-takes-a-higher-toll-on-women-economically-and-domestically>, και για τους νέους, βλέπε: Is history repeating itself? The impact of the COVID-19 crisis on youth, <https://www.eurofound.europa.eu/publications/blog/is-history-repeating-itself-the-impact-of-the-covid-19-crisis-on-youth>.

2 Η προσέγγιση για την καθημερινότητα, τους χρονοχώρους και τους χρονοχώρους συνάντησης που ακολουθείται στο κείμενο αναλύεται διεξοδικά στο Μαρία Χαϊδοπούλου

Βρυχέα, *Για τη σημασία της καθημερινότητας*, Νήσος, Αθήνα, 2013,

https://issuu.com/nissos_publications/docs/kathimerinothta_olo

3 Αθηνά Αθανασίου, «Για την αίσθηση ενός παρόντος από/σε απόσταση», στο Π. Καπόλα, Γ. Κουζέλης, Ορ. Κωνσταντάς (επιμ.), *Αποτυπώσεις σε στιγμές κινδύνου*, ΕΜΕΑ - Νήσος, Αθήνα, σσ. 37-44. Το βιβλίο προσφέρεται και ανοικτό στον ιστότοπο των εκδόσεων Νήσος, www.nissos.gr

4 Συνέντευξη του Μαρκ Μαζάουερ στη Μ. Πουρνάρα στην Καθημερινή «Είστε λαός που ξέρει τι θα πει υπομονή», 04/05/2020,

<https://www.kathimerini.gr/1076436/article/proswpa/synteney3eis/mark-mazaoyer-sthn-k-eiste-laos-poy-3erei-ti-8a-pei-ypomonh>

5 Eurofound, *Living, working and COVID-19*, όπ.π.

6 Ντίνα Βαΐου, «"Μένουμε σπίτι": συρρίκνωση του χώρου και ψηφίδες μιας δύσκολης καθημερινότητας», στο Π. Καπόλα, Γ. Κουζέλης, Ορ. Κωνσταντάς (επιμ.), *Αποτυπώσεις σε στιγμές κινδύνου*, ΕΜΕΑ - Νήσος, Αθήνα, σσ. 515-519. Το βιβλίο προσφέρεται και ανοικτό στον ιστότοπο των εκδόσεων Νήσος, www.nissos.gr

7 Ίσως ασήμαντο το παράδειγμα αλλά ενδεικτικό μιας ευρύτερης τάσης είναι το γεγονός ότι το ΙΝΠ χρησιμοποίησε για τις διαδικτυακές εκδηλώσεις το λογισμικό ανοικτού κώδικα BigBlueButton (BBB). Επίσης, βλέπε και το κάλεσμα της Ομάδας Εργασίας για το Ανοικτό Λογισμικό της ΕΕΛΛΑΚ που αναρτήθηκε στις 26 Μαρτίου,

<https://opensource.ellak.gr/2020/03/26/menoume-spiti-me-anichto-logismiko-kalesma-gia-ethelontes/>. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο θα έχει ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε, μεταξύ

άλλων, την πορεία χρήσης ανοικτών λογισμικών στον δημόσιο τομέα καθώς και την πορεία πρωτοβουλιών υποστήριξης συνεργατικών εγχειρημάτων με εναλλακτικά εργαλεία, όπως η κοοπερατίβα CommonsCloud (<https://commonscloud.coop>) που προσφέρει με ελεύθερο λογισμικό ένα κατανεμημένο υπολογιστικό νέφος και η Online Meeting Co-operative, συνεργατική πλατφόρμα τηλεδιάσκεψης βασισμένης στο BBB

<https://www.org.meet.coop/>.

8 Για παράδειγμα, Κανένας μόνος/ Καμία μόνη <https://kanenasmonos.org/> και Μένουμε Μαζί <https://www.facebook.com/menoumemazisolidarity/>

9 Χαρακτηριστικό είναι το εύρημα της προαναφερθείσας έρευνας το Eurofound: Η «ανησυχία για την εργασία όταν δεν εργάζεσαι» (worry about work when not working) εμφανίζεται στην πρώτη θέση σε σχέση με τις πέντε διαστάσεις της σύγκρουσης εργασίας

και ζωής που εξετάζονται και ακόμα πιο ενισχυμένη σε γονείς, ιδίως μητέρες, με μικρά παιδιά. Το 2015 στην πρώτη θέση βρισκόταν το: «πολύ κουρασμένος/η μετά την εργασία για να κάνεις οικιακές εργασίες» (too tired after work to do household work).

10 Ενδεικτικά βλέπε τα ακόλουθα άρθρα στο BBC, το National Geographic αλλά και στο tvxs: <https://www.bbc.com/worklife/article/20200421-why-zoom-video-chats-are-so-exhausting>, <https://www.nationalgeographic.com/science/2020/04/coronavirus-zoom-fatigue-is-taxing-the-brain-here-is-why-that-happens/>, <https://tvxs.gr/news/sci-tech/giati-zoom-einai-frikto>

11 Naomi Klein, Screen New Deal, Under cover of mass death, Andrew Cuomo calls in the billionaires to build a high-tech dystopia, *The Intercept*, 08/05/20, <https://theintercept.com/2020/05/08/andrew-cuomo-eric-schmidt-coronavirus-tech-shock-doctrine/>

12 Για το θέμα των νέων τεχνολογιών βλέπε και Μαρία Χαϊδοπούλου Βρυχέα, Η καθημερινή ζωή ως μηχανή και άλλες τεχνοπολιτικές μάχες για την αριστερά, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Transform! Europe, Μάρτιος 2020, <https://poulantzas.gr/wp-content/uploads/2020/03/%CF%88%CE%B7%CF%86%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%B5%CF%82-%CE%BC%CE%B5%CE%BB%CE%AD%CF%84%CE%B5%CF%82-3.pdf>